

ЗАПЕРЕЧЕННЯ В МОВЛЕННЄВОМУ ОНТОГЕНЕЗИ

Алла ПАСЛАВСЬКА (Львів, Україна)

У статті проаналізовано основні етапи та специфічні ознаки набуття навичок заперечення в дитячому віці. Проаналізовано засоби реалізації заперечення на різних стадіях становлення мовної компетенції. Проведено паралелі між заперечними структурами дитячого мовлення та глибинною й поверхневою реалізацією відповідних синтаксичних структур.

Main stages of acquiring language feeling of negation in childhood are under the analysis. Their specificities are characterised. Means of the realization of the negation at early stages of speech competence development are researched. The parallels between initial and final negative structures of children's speech and deep and surface realization of relevant syntactic structures have been drawn.

Вивчення процесів набуття мовних навичок – відносно новий напрямок психолінгвістичних студій, основним завданням якого є дослідження й пояснення умов, закономірностей, фаз і результатів засвоєння мовного знання [дет. 2; 4–8]. Аналіз формування мовної компетенції в дитячому віці дає унікальну змогу провести певні паралелі між процесами становлення мови окремого індивіда та еволюцією людської мови в цілому, адже індивідуальний розвиток мовних навичок – це в мільйони разів зменшене відображення еволюції її колективного прототипа. Ще цікавішими можуть бути результати, якщо простежити формування в дитячому віці навичок оволодіння конкретним мовним пластом, наявним у всіх мовах. Мета пропонованої статті – на прикладі заперечення окреслити основні етапи засвоєння дітьми принципів оперування цією універсальною мовно-мовленнєвою категорією. Матеріалом дослідження слугували дані експериментальних досліджень дитячого мовлення на матеріалі німецької, французької, англійської та української мов [дет. 3; 8].

Заперечення належить до одного з ранніх і доволі продуктивних елементів дитячого мовлення. Цей факт не викликає подиву з огляду на те, що поряд зі ствердженням заперечення репрезентує одну з фундаментальних комунікативних категорій на протязі усіх (включно найперших) періодів становлення мовної компетенції людини. Тому дослідження поетапного засвоєння дітьми механізмів реалізації заперечення дає змогу не лише

зрозуміти принципи функціонування заперечення як мовної універсалії, але й на прикладі та за допомогою заперечення уточнити питання формування глибинної синтаксичної структури речення та можливості її поверхневих модифікацій. Недарма заперечення часто виступає своєрідним тестом на правильність теоретичних положень, блокуючи хибне розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Тема мовного заперечення знайшла достатнє відображення у фаховій літературі. Однак у призму наукового інтересу потрапляли насамперед питання синтактики, семантики, прагматики чи просодики заперечення [див. огляд літератури у 1]. У нечисленних наукових розвідках із проблем набуття мовних навичок, у яких, посеред інших, фігурує й заперечення [див. 3–5; 9; 10], немає одностайного погляду на перебіг цього процесу. Дослідження, які було проведено на матеріалі низки індоєвропейських мов, мали результатом досить суперечливу картину щодо специфіки формування заперечного компонента в мовленні дітей різного віку, залежно від мови, якою вони розмовляють. Однак ці коливання слід пояснювати не стільки специфікою формування “заперечної” компетенції носіями окремих мов, скільки відсутністю єдиної методики проведення експериментів, коливаннями вікових категорій інформантів, відмінностями в їх загальному інтелектуальному розвитку та, насамперед, різними теоретичними підходами, які використовувалися при оцінці результатів експериментів. Перш ніж окреслити основні етапи формування навичок заперечення, для засвоєння яких дитина потребує 3-3,5 роки, коротко зупинимося на загальній схемі оволодіння мовою (фонологічним/просодичним, морфо-синтаксичним та лексичним компонентами) у цих вікових рамках.

За даними психолонгвістичних досліджень [дет. 8–10] у віці до трьох місяців дитина здатна розрізняти мовно-специфічні типи наголосу (німецького, французького чи японського), універсальні відмінності між звуками (дзвінкі/глухі). У чотиримісячному віці вона може вирізнити у загальному потоці мовлення власне ім'я. До кінця шостого місяця – в стані фіксувати завдяки просодично-ритмічним ознакам рамки речення, паузи, розуміти слова

тато й *мама*, вимовляти окремі голосні, а пізніше й приголосні. У семимісячному віці діти розрізняють слова з характерним для їхньої мови наголосом, односкладові функціональні слова *тут*, *це*, *там* і починають продукувати потоки звуків. Для дев'ятого місяця дитячого мовлення характерні розмежування синтаксичних рамок в межах речення (членування на словосполучення) та початки загального розуміння лексичної бази (біля 60 слів). У віці одного року діти вже не розрізняють загальний потік звуків, а лише ті з них, які релевантні для розуміння рідної мови. З'являється здатність сприймати слова з нетиповим наголосом. Кількість знайомих слів поповнюється від 50 до 100 одиниць, дитина починає вимовляти перші іменники й дієслова. На кінець п'ятнадцятого місяця починається синтаксична категоризація (напр., вжитвання артиклів), пізніше – розмежування синтаксичних функцій (підмета та об'єкта), продукування багатослівних структур. У сімнадцять місяців дитина може розрізнити власні й загальні назви і, що цікаво, починає продукувати перші заперечні структури. У вісімнадцять – двадцять місяців пізнаються граматичні взаємозалежності (специфічний порядок слів, напр., у підрядному реченні німецької мови), швидко зростає активний словниковий запас. До кінця тридцятого місяця дитина опановує особливості синтаксичної побудови речення, може використати її для уточнення значення незнайомих дієслів. Опановуються посесивні конструкції на зразок *мамина донька*, техніка наголошення в складних словах. Вкінці трьох років дитина розуміє запитання *Хто?*, *Що?*, *Куди?*, кількісні займенники *всі*, *кожен* і т. д.

Щодо заперечення, можна констатувати, що оперативні навички з його використання формуються в дітей поступально, але висловлення з загальною заперечною семантикою – один із перших типів висловлень у дитячому мовленні. Він настає на етапі, що є наступним після голофраз – прихованих цілісних речень у формі слів.

Аналіз матеріалу дослідження дозволив встановити декілька семантичних типів заперечних висловлень.

Перший тип пов'язаний із потребою дитини висловити відсутність у полі зору певного предмета чи особи. Це може відбуватися і за допомогою невербальних засобів (відповідної жестикуляції, наприклад, дитина розводить долонями рук), і за допомогою паравербальних засобів – специфічних звуків, як, наприклад, українського и-и, у-у, і за допомогою вербальних засобів, наприклад, май Атака 'Немає Наталки', сьопко май 'Немає хлопчика' (Наталя П., 1.05).

Другий семантичний тип заперечного висловлення – це відмова виконати якесь прохання на зразок Не хочу!, Не буду! Це заперечення цілих ситуацій, які для дитини є небажаними: Ньо аті! 'Ні гуляти' (Андрій С., 1.05); Non pantayon! = Non pantalon! 'Ні штани'. Мовлення такого зразка – це головню двокомпонентні структури, у яких заперечний компонент або передує слову, яке заперечує, або виступає в постпозиції до нього. Заперечуватися можуть і дієслова, і іменники, і прикметники.

Третій семантичний різновид заперечних висловлень – спростування певної інформації, пов'язаної з якимись подіями, які оцінюються як такі, що не відповідають дійсності Nein sach = Nicht gesagt 'не казав' (Lukas, 2.04); Nein ich putt mache = Ich mache es nicht kaputt 'Я не поламаю цього' (Lukas, 2.04).

Форми реалізації заперечних висловлень реалізуються за певними моделями, які характеризуються багатьма спільними ознаками. Спільною є, насамперед, первинна двокомпонентна структура висловлення: слово і його заперечення. Позиція заперечного маркера може варіювати не лише від мови до мови, але й у межах однієї мови. Однак на ранніх етапах онтогенезу заперечення все ж простежується певна тенденція: експонент заперечення тяжіє до ініціальної позиції. Специфічною ознакою дитячого мовлення на матеріалі української мови є висока продуктивність моделі із постпозицією заперечного маркера.

Становлення навичок заперечення проходить за доволі чіткою схемою з конкретними часовими рамками.

Перша фаза характерна для дітей віком до 1,5 років. На цьому етапі вони

послугуються елементарною заперечною абеткою, до складу якої входить лише заперечне слово-речення. У німецькій мові – це, зокрема, *Nein*, в англійській – *No*, у французькій – *Non (pas)*. Першим запереченням україномовних дітей є слово-речення *Hi*. Простежимо подальший розвиток „заперечних знань“ у дітей на матеріалі німецької мови та її носіїв [пор. 5; 9].

Отож, первинне заперечення дитячого мовлення в німецькій мові – слово-речення *Nein*:

(1) Фаза 1 (до \approx 1,5 років)

- Заперечне слово-речення “*Nein*”

1) **NEIN** „*nein*“ як слово-висловлення *Nein*

На другому етапі, який можна виокремити для дітей, що досягли півторарічного віку, поряд із заперечним словом-реченням “*Nein*” все частіше вживається заперечення “*nicht*”:

(2) Фаза 2 (1,5 роки)

- Паралельне вживання “*Nein*” і “*nicht*”
- “*Nein/Nicht*” можуть бути на початку або вкінці речення

2) **NEG X** Ініціальне заперечення *nein mama weg*

3) **X NEG** Фінальне заперечення *Platz nein*

Для третього етапу характерне переважне вживання заперечення “*nicht*”:

(3) Фаза 3 (\approx 2 – 2,5 років)

- Заперечення “*nicht*” домінує над “*nein*”
- “*Nicht*” вживається також всередині речення (а не лише на його початку та вкінці)
- Якщо заперечується додаток, обставина чи частина предикатива, то заперечення завжди займає позицію перед цими членами речення:

4) [(X+)NEG Заперечення додатка (NEG- *Julia nich kakka Hose*
O (Y+)] елемент вживається перед
заперечуваним словом)

5) [(X+)NEG Заперечення обставини (NEG- *ich hab des Messer*

- A (Y+)]** елемент вживається перед *doch nich hand* заперечуваним словом)
- б) **[(X+)NEG** Заперечення частини преди- *angel doch nich fertig*
V_i(Y+)] катива (NEG-елемент вживається перед заперечуваним словом)
- Якщо заперечується дієслово, то NEG вживається після дієслова або перед ним:

7) **[(X+)NEG** Заперечення простого дієсло- *Julia schere nich darf*
V (Y+)] ва (NEG-елемент вживається перед заперечуваним дієсловом)

8) **[(X+) V** Заперечення простого дієсло- *ich hab nich die zucker-*
NEG ва (NEG-елемент вживається *kluntje*
(Y+)] після заперечуваного дієслова)
 ва)

Показово, що позиція маркера заперечення правильна вже в третій фазі для 4), 5), 6) етапу. У 7) і 8) порядок слів при запереченні предиката, який в німецькій мові різний для головного та підрядного речень, ще не зазнає відповідної диференціації. Тому в головному реченні трапляється пре- і постпредикатне NEG.

На четвертому етапі, тобто у віці близько трьох років, варіативність позицій NEG обмежується. У головному реченні заперечення трапляється лише після простого дієслова. Якщо трапляються пре- та постпредикатні вислови, то їх приписують третій фазі. Якщо ж трапляються лише поствербальні вислови, то їх приписують четвертій фазі. Отож,

Фаза 4 (≈ 3 роки)

- лише поствербальне заперечення у головному реченні
- NEG з'являється лише після темпорально маркованого елемента

На завершальній, п'ятій фазі, остаточно засвоюються особливості вживання

маркера заперечення в головному та підрядному реченнях, результатом чого є коректна реалізація заперечення в усіх випадках:

Фаза 5 (≈ 3,5 роки)

- Диференціація між головними й підрядними реченнями стосовно особливостей вживання маркера заперечення
- Позиція маркера заперечення в усіх випадках вірна.

9) **(Ks)X+** Заперечення предиката в під- ...wenn ich das auto nich
NEG V_f рядному реченні (NS) (NEG- kaufe
елемент безпосередньо перед
відмінюваним дієсловом)

10) **(X+) V_f Y+** Заперечення предиката в го- da sitzt du nich
NEG (Z+) ловному реченні (HS) (NEG--
елемент дистанціюється від
відмінюваного дієслова)

Результати дослідження засвідчують певний взаємозв'язок між загальним процесом оволодіння мовою та формуванням вмінь заперечення. Зокрема, перше заперечення в формі слова-речення – це відхилення змісту попереднього твердження. Воно засвоюється лише після того, як набуваються навички побудови елементарної синтаксичної структури, тобто, перш ніж заперечувати, дитина володіє навичками формування структури, яку заперечує. Лише після засвоєння основних принципів побудови речення, синтаксичних взаємозалежностей у реченні, на зміну заперечному слову-реченню приходить предикатне заперечення. Правильне розташування предикатного заперечення можливе, коли дитина опанувала синтаксичні навички побудови правильного порядку слів у реченні. Зазначені закономірності добре співвідносяться з з теоретичним обґрунтуванням у руслі генеративної граматики Н. Хомського первинної структури речення, яка в результаті низки модифікацій, зумовлених комунікативними потребами, набирає на поверхневому рівні відмінного від первинного вигляду. Первинні структури дитячого мовлення у спрощеному вигляді відображають глибинні структури, зокрема, заперечних речень. Адже

відомо, що в таких глибинних структурах заперечення завжди розташоване попереду предиката з його аргументами, щоби мати його в сфері свого впливу.

Отже, дослідження формування в дітей навичок заперечення дає змогу краще зрозуміти процес оволодіння мовою в цілому, наблизитися до розуміння формування синтаксичних структур на глибинному рівні, провести певні паралелі з процесами становлення мови загалом.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Паславська А. Заперечення як мовна універсалія: принципи, параметри, функціонування. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 289 с.
2. Brown R. A first language. The early stages. – Cambridge: Harvard University Press, 1973. – 437 S.
3. Choi S. The semantic development of negation: a cross-linguistic longitudinal study // Journal of Child Language. – 1988. – Vol. 15. – P. 517-531.
4. Clahsen H. Spracherwerb in der Kindheit. Eine Untersuchung zur Entwicklung der Syntax bei Kleinkindern. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1982. – 183 S.
5. Clahsen H. Die Profilanalyse: Ein linguistisches Verfahren für die Sprachdiagnostik im Vorschulalter. – Marhold: Berlin, 1986. – 160 S.
6. Goodluck H. Language acquisition: a linguistic introduction. – Oxford: Basil Blackwell, 1991. – 224 p.
7. Kaper W. Child language. A language which does not exist? – Dordrecht: Foris, 1985. – 126 p.
8. Slobin D. I. (Ed.) The crosslinguistic study of language acquisition. – Hillsdale, NJ u.a.: Erlbaum, 1985. – Vol. 1–5.
9. Weissenborn J., Verrips M. & Berman R. Negation as a Window to the Structure of Early Child Language. – Nijmegen: Ms., 1989.
10. Wode H. Four early stages in the development of L1 negation // Journal of Child Language – 1977. – Vol. 4. – P. 87-102.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Алла Паславська – д-р філол. наук, завідувач кафедри міжкультурної

комунікації та перекладу Львівського національного університету імені Івана Франка

Наукові інтереси: мовні універсалії, лексична та синтаксична семантика, міжкультурна комунікація.